

EMEL ESİN
(İstanbul)

»SİN«

(BOSNA-HERSEK'DE BOGOMİLLERE ATFEDİLEN, XIII—XVI.
ASIRLARDAN LAHDLER İLE ANADOLUDAKİ XII—XIV.
YÜZYILLARDAN MÜŞAHHAS TASVİRLİ TÜRK MEZAR
TAŞLARI ARASINDA BİR MUKAYESE)

Anadoludaki XII—XIV. yüzyıllardan müşahhas tasvirli Türk mezar taşları ile Bosna-Hersek'deki XIII—XVI. asırdan kalan ve Bogomil'lere atf edilen lahd'ler arasındaki benzerlikler, sanat târihcilerini çoktan işgâl eden bir mevzû'un bir vechesidir: muhtelif ırklardan olmakla beraber, henüz Hristiyanlık ve Islâm nüfûzuna girmemiş bulunan Orta Çağ göçebe boylarının (Goth, Macar, Slav, Türk) kültür ve sanat ifâdeleri arasında umûmiyetle bazı yakınlıklar dikkati çekmektedir.

Balkan yarım-adası ve Bosna-Hersek de, Orta Çağ'da, muhtelif ırklardan, bilhassa Slav ve Türk göçebelerin akın ettiği ve karıştığı bir çevre idi. Karşılaşmalar Osmanlıların gelmesinden çok önce başlamıştı. Konstantin Porphyrogenetos,¹ Bosna-Hersek'i (Chlum, Hum), Dalmatia adını verdiği eyâlete idhâl etmekte idi. Dalmatia, Cenûbda Antivari'den Şimâlde Istria'ya, ve Batıda bugünkü Dalmaçia'dan, Doğuda aşağı Tuna kıyılarına uzanıyordu. Mîlâdî 576'de, Bizansa tâbi bu ili, rumca Koutrigouroi denen ve G. Clauson² 'a göre, asıl adı Toquz-Oghuz olan Türk-Hun boyu istilâ etmişti. Türk,⁴ veya Mogol⁵ sanılan Avar/Abar'lar ise, M. VI—VII. yüzyıllarda, Bosna-Hersek'in de dâhil olduğu illeri, Slav'lar

¹ K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde* (Hildesheim-New York, 1973), II, 69.

² G. Clauson, »Turk, Mongol, Tungus«, *Asia Major*, New series, VIII/1, (London, 1960), 117.

³ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, (Berlin, 1958), I, 70.

⁴ Bkz. J. Németh, »K voprosu ot Avarax«, *Turcologica k semidesyatiletiiyu A. N. Kononova*, (Leningrad, 1976).

⁵ Bkz. A. Kollautz-H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, (Klagenfurt, 1970).

ile beraber, Bizans'dan istirdâd etmişlerdi.⁶ Konstantin Porphyrogenetos Slav'ları bir cins Avar olarak bilmekte idi.⁷ Voyvod'lar 626'ya kadar Avar'lara tâbi olup, *ban* unvânının Avar Hâkânı Bayan'ın adından geldiği sanılır.⁸ Târîhî coğrafyada Dalmatia denen eyâlette Koutrigouroi⁹ ve Avar'lara atf edilen epey sayıda mezar bulunmuştur.¹⁰ Fettich¹¹, Slav'lar üzerine Avar tesirlerini kayd ile, bunları VIII. yüzyılda tesbit etmişti.

Bizans kaynaklarında Dalmatia adı ile anılıp Bosna'yı da ihtivâ eden ilde, hatta Bosnada, XI. yüzyıldan sonra Peçenek ve Kuman Türkleri yaşamakta idi.¹² Sava ile Drava ırmakları arasında, XI.'den XV. yüzyıla kadar Peçenek'den muharref adlar taşıyan köyler bulunuyordu. Bizans, Peçeneklere karşı savaşlarında, Kuman Türklerinin desteğine dayanmakta idi. Böylece, Kuman'lar da, Dalmatia üzerinden Cenûba ve Doğuya ilerlediler. Hatta Üsküb şimâlindeki Kumanovo'nun bir Kuman merkezi bulunmuş olduğu sanılmaktadır. Peçenekler, 1091'de, Bizans ve Kuman'lar tarafından yenilince, bunların kalıntılarının, muhtelif yerlere ve bu arada Bosna'ya yerleştirildiğini A. N. Kurat kayd etmektedir. Peçenek ve Kıpçak-Kuman'ların »sin« denilen mezar heykelleri dikmek geleneği bilinmektedir. Bu Türkler, henüz daha Slav'lar arasında erimemiş bulunurken, 1415'de Osmanlı Türkleri Bosna-Hersek'e gelmiş bulunuyordu.¹³

Şu da kayd edilebilir: konumuzla ilgili olan dîni ayinler ve mezar heykelleri hususunda, Islâm'dan önceki Türkler ve henüz Hristiyan olmamış Slav'ların müşterek animist inançlarına Râsonyi dikkati çekmiştir.¹⁴ Hatta, Râsonyi slavca put ve ölü manâsına gelen *bolvan* kelimesinin, Türkçede mezara dikilen, yenilmiş düşman heykeli manâsına olan »balbal« kelimesinden geldiğini sanmaktadır.¹⁵

Fakat, Bosna-Hersek mezar taşları, Anadolu Türk mezar taşlarını da andırmaktadır. Muhtemelen iki memleket arasındaki kültür alış-verişi Osmanlı devrinden önce de başlamıştı. Böylece, mevzû'umuza. yani Bosna Hersek ile Anadolu Türk tasvirli mezar taşları arasındaki mukayeseye yaklaşmış bulunuyoruz. Yine de, tasvirli Türk mezar taşlarındaki motiflerin manâsını kavramağa çalışmak için, onları Islâmdan önceki Türk mezar taşı târîhi içinde mülâhaza etmek gerekmektedir.

⁶ Bkz. Dieterich, II, 6—8, 73, 77, 89. Moravcsik, I, 70—76' da verilen kaynaklar; L. Râsonyi, *Târîhde Türklük* (Ankara, 1971).

⁷ Râsonyi, 83.

⁸ J. Krçsmârik, »Bosnia and Herzegovina« *Encyclopaedia of Islam* (Leiden, 1913), 755.

⁹ Kollautz-Miyakawa, I, 273.

¹⁰ Kollautz-Miyakawa, I, 261—85.

¹¹ Râsonyi, 86.

¹² Bkz. A. N. Kurat, *Peçenek târîhi* (İstanbul 1973), 248 (Sava ve Drava arası

Peçenekler). A. N. Kurat, *Kara-deniz kuzeyindeki Türk kavimleri*, (Ankara, 1972), 64, 73, 98 (Peçenek ve Kuman'ların Bosna çevresinde yerleşme yerleri). Peçenek ve Kuman mezar heykelleri: S. A. Pletneva »Peçenegi, Torki i Polovtzi«, *Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR*, no 62 (Moskva, 1958), 207—16.

¹³ Krçsmârik, 756.

¹⁴ Râsonyi, 82.

¹⁵ *Ibid.*

I Türklerde mezar taşı geleneği

Kök-Türk kitâbeleri¹⁶ ile Çin'in Sui (581—617) ve Şimâli Chou (556—81) devri târihcileri Kök-Türklerin »yoğ« denen cenâze merâsimini tafsîlat ile aydınlatmaktadır¹⁷. Biz ancak, mezar âbideleri ile alâkalı olan bilgileri kayd edeceğiz. Böylece söz konusu âbideye lâyük görülen alp, veya hükümdâr mezar taşları kimselerin, alp'lerin ve hükümdârların mezar taşları olacaktır. Kök-Türkler hakkındaki Çin rivâyetlerinden anlaşıldığına göre, cesed, kubbeli ve üstüvânî şekilde olan Türk çadırına yatırılıyordu. Takvîmde münâsib bir gün seçerek »yoğ«¹⁸ merâsiminin iki safhâsı icrâ edilirdi. Kök-Türk beylerinin mezar taşlarında »yoğ« târihleri verildiğine göre, gün çekilirken, bazı astrolojik mülâhazaların da mevcûdiyeti tasavvur edilebilir. Esâsen görüleceği gibi, mezar taşlarında astrolojik remzler de bulunuyordu. Intihâb edilen günde, cesed at üzerine bindirilip, bazen çadır şeklinde bir köşk içinde, silahları ve madenî ayna gibi kıymetli eşyâsı ile yakılıyor ve başka bir mevsimde küller gömülüyordu.¹⁹ Türk kaganlarının mezar âbidesi dağ şeklinde olmakta idi. Daha sonra Kök-Türklerde ve Oğuz Türklerinde olduğu gibi, cesed yakılmadan gömülmekte ise, giyimli veya zırhlı olarak, silahları ve elinde bir kadeh içki bulunan cesed, ati ile, mezara yerleştiriliyordu.²⁰ Mezara âbidesi olarak, ölenin bir portresi ve hayatı sırasında giriştiği savaşların sahneleri tasvîr edilirdi.²¹

Ölen kimsenin hayatta iken savaşta öldürdüğü kişilerin timsâli olan taşlar veya heykellere »balbal«²² deniyor ve bunlar da mezarın etrafına dikiliyordu. Balbal'lar ve ölene kurban edilen hayvanlar, öbür dünyâda hizmetine tahsis edilmiş sayılıyordu.²³ J. R. Hamilton ve E. Tryjarski tarafından yeni okunan geyikli bir Kök-Türk mezar-taşı yazısından (lev. VI/a) anlaşıldığı üzere, kurban edilen hayvanların da tasviri yapılıyordu.²⁴

Ölenin, onun maiyetinin ve »balbal«lar ile kurban hayvanların tasvirleri dikili taşta oyulmuş bir heykel (lev. I, II), veya kabartma (lev. VIII/a) olmakta idi. Ölenin hayat safhâlarını temsîl eden levhalarda

¹⁶ N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (Istanbul, 1936—40), indeks »yuğ«.

¹⁷ Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (Wiesbaden, 1958), 10, 42. Yine bkz. E. Esin, *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (Istanbul, 1978), 103—105.

¹⁸ Liu, 463—64 ve Esin, *Kültür târihi*, 103—105.

¹⁹ Liu, 10, 155 ve not 798.

²⁰ (Z. V. Torgan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, (Leipzig, 1939), 27. Esin, *Kültür târihi*, 83.

²¹ Liu, 42.

²² G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972), »balbal«. »Balbal«'ların şekli: L. R. Kızılasov »O naznaçenii drevneturskih izvayaniy izobrajajuščih lyudey«, *Sovyetskaya Arxeologiya*, (M. 1967/2), res. 3.

²³ Bkz. Dieterich, I, 28 (Kök-Türklerde). Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, 27 (Oğuzlarda).

²⁴ Bkz.: J. R. Hamilton-E. Tryjarski, »L'inscription runiforme de Khutuk-ula«, *Journal Asiatique*, CCLXIII/1, 2 (Paris, 1975), 178—79. Yine bkz. Esin, *Kültür târihi*, not III/105—106, 132.

taşa hakkediliyor, veya az kabartmalı şekilde oyuluyor, yahud al boya ile çiziliyordu. Bu eserlerin uslûbu, iptidâî, fakat çarpıcı bir ifâde kuvveti ile tebâruz ediyordu. İnsan tasvirlerinin hiç biri diğerine benzemek ile, kaynaklarda ölenin portresi yapıldığı hakkındaki bilgi, teyyid edilmiş bulunmaktadır. »Sin«²⁵ adı verilen bu mezar âbidelerinin bazısında Türk sanatkârların adları da okunmuştur (lev. VIII/a). L. Bazin, »sin« yapmakta mâhir bir sanatkâr mektebinin Kök-Türk Kaganlık merkezinde geliştiğini kayd etmektedir.

Heykel şeklinde »sin«ler, bilinen Türk ripolojisi ve kıyâfetlerindedir.²⁶ Erkek »sin« lerinin çoğunun, (lev. I), kadın »sin« lerinin bazısının elinde görülen kadeh (lev. II/a), ölenin bir »and içmek«²⁷ merâsimine taraf bulunmuş olduğuna, veya cesed gömülürken, eline bir içki kadehi verildiğine işâret olabiliirdi.

Kök-Türk devrinde, kadın »sin«lerinin başı ekserî örtülüdür (lev. II/a). Peçenek-Kıpçak-Kuman'lar kadın »sin«lerini çok süslü kıyâfetlerde tasvir ediyorlardı (lev. II/b, c). Erkek »sin« leri, atlı göçebelere mahsûs ve Türklerin de giydiği kıyâfetlerde gözükmektedir²⁸ (lev. I/a—c): kulaklıklılı börtük'ler, kaftan, veya kısa mintan. Kök-Türk devri »sin«lerinin dizden aşağı kısmı ekserî ikmâl edilmemiştir. Bunlarda, »kur« denen, alp ve »er« lere mahsus, ağıtlarda da tarif edilen madenî tezyinâtılı kemer ve ona asılı bulunan silahlar, bilhassa tebâruz ettirilmiştir (lev. I/a). Peçenek-Kıpçak-Kuman »sin«leri arasında zırhlı ve tulgalı olanlar da vardır (lev. I/d, e). Bunların »etük« denen çizmeleri de görülmektedir.

Ölen kişi, eğer »alp« ve »er« ise, kahramanlıklarının hâtirasını ebedileştirmek için, »er bengüsü«, veya bengü-taş« (ebediyet taşı), yahud »bengü kaya«, veya »bitig taş« (kitâbeli taş) denen âbide, dikilmekte idi²⁹ (lev. XV). Ebediyete aks ettirmek istenen safhalar arasında, alpin, zırhlı ve tulgalı olarak, at üstünde, elde »bartrak«³⁰ denen kargıya geçirilmiş bayrak, giriştiği mubârezeler bulunuyordu (lev. XVII/a). Ayrıca, belli ki âileye ve boya yemek temin etmek bakımından, savaş kadar mühim olan süreklilik avı (lev. XV), veya yırtıcı kuş ile av (lev. X/a), mezar âbidelerinde, veya mezara konan eşyâda, tasvir ediliyordu. Bazı avların hükümdâra mahsûs, âyin mâhiyeti bulunmakta idi.³¹ Gök ve yer

²⁵ Sin: Esin, *Kültür târihi*, not III/8 'de verilen kaynaklar. Sanatkârlar: E. Esin, »Ötüken illerinde, M. VIII.-IX. yüzyıllardan Türk abidelerinde sanatkâr adları« (makâlenin fransızcası da vardır), *Türk kültürü el-kitabı*, II/1a (İstanbul, 1972). L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux* (Lille, 1974), 111.

²⁶ Esin, *Kültür târihi*, 105—107.

²⁷ E. Esin, »And«, *Forschungen zur Kunstgeschichte Asiens, in memoriam K. Erdmann*, (İstanbul, 1969).

²⁸ Bkz. E. Esin, *Kültür târihi*, 82—5, 105—107. Etük: Clauson, *Dictionary*, s. v.

²⁹ N. Orkun, *Eski Türk yazutları* (1936—40), I, 28 (I 6/11, 13), 58 (I Ş/15); III, 193; I, 30; III, 80, 95.

³⁰ Clauson, *Dictionary*, s. v.

³¹ Esin, *Kültür târihi*, 94—95, no III/106. Selçuklu devri: Esin, »Kuşçılık«, *Sanat târihi yalığı*, VI (İstanbul, 1976), 417.

ile ölmüş kimselere kurbanlık olarak, geyik ve yabani at gibi hayvanlar avlanırdı. Bunların bazı kısımları, âyine iştirâk edenlerce yenirdi. Kurbanlık kısımlar ise, ateşte yakılır, veya gömülür, yahud gök tanrısı mümessili sanılan bazı kuşlara yem olarak verilirdi. Böyle âyinlerin tasvirleri, İç Asyada, Mîlâddan önceki binyıldan ve Kök-Türk devrinden mezarlarda bulunmuştur (lev. XIII/a, b; VII/a). Yukarıda bahsi geçen Kök-Türk devri mezarındaki yazı, mezarlardaki hayvan tasvirlerinin, kurban âyinlerine de işâret ettiğini göstermiştir (lev. VII/a).

Mezar taşlarında, »yoğ« için seçilen günün³² astrolojik remzi ile alâkalı, veya ölenin göğe mensûbiyetine³³, yahud rûhun göğe uçtuğu tasavvuruna³⁴ işâret olarak, gök ve yıldız manzûmeleri timsâlleri de yer alıyordu. Bunlar arasında, zoomorfik remzler de mevcûd idi. Bu arada, muhtelif kuşların da gök, veya yıldız manzûmeleri remzi olduğu yukarıda kayd edilmişti.³⁵ Böylece, pençelerinde bir av hayvanı tutan yırtıcı kuş tertîbi (lev. XIII/a), yalnız bir av sahnesi değil, bir kurbanın gök mümessili bir kuşa yedirilmesi, veya zoomorfik »ongun« u ile temsil edilen müteveffânın göğe uçuşunu da tasvir etmiş olabilirdi. Yırtıcı kuş tarafından kaçırılan, dağ tekesi şeklindeki Kagan soyu damgasını tersîm eden bir tertîb, Bilge Kagan'a, veya Kök-türk sülâlesinden başka birine atf edilen mezar âbidesinde de görülmektedir (lev. VIII/a). Bu remzin ve elde kuş tutan »sin«lerin (lev. VIII/b) manâsı muhtelif olarak tefsîr edilmektedir. Türklerde rûhun kuş olarak tasavvur edilmesi, Kök-Türk devrinde de mevcûd olabilmiş ise de, daha çok geç metinler ile tavsik edilmiştir³⁶. Müşterî yıldızına »Kara-kuş« (kartal) adı verilerek bu yıldız göğün zirvesinde tarîf eden Kâşgarî metni de XI. yüzyıldandır.³⁷ Uygurların tabutlar üstünde »Müşterî başı« denen timsâli tasvir etmeleri rivâyeti ise XIII. asırdandır.³⁸

Türkçe »Kök-luu« (Semâvî ejder) denen yıldız manzûmesi, Çinde ve Türklerde, gök timsâli olarak, tabutlar ile mezar taşlarında, güneş ve

³² Bkz. yuk. not 6 ve 18.

³³ Çinde hükümdâra »göğün oğlu«, Türklerde, »Tengri-teg tengride bolmış . . . Türk Kağan« denir idi: Orkun, I, 22.

³⁴ Kök-Türk kitâbelerinde hükümdâr soyu mensûblarının göğe uçtuğu ifâde ediliyordu Orkun, I, 52, 54 (I ŞD ve I CB: Kül Tigin hakk.)

³⁵ Esin, *Kültür târihi*, 92.

³⁶ M. XI. yüzyıldan sonraki Türk tasavvurları (Kara-kuş=Müşterî, rûh timsâli olarak songkur): E. Esin, »Tuğrul and Kara-kuş«, *Annali dell' Istituto orientale di Napoli*, 36, N. S. XXVI (Napoli, 1976), 205–206 ve pl. III/c; 194–95.

³⁷ Bkz. not 36.

³⁸ F. W. Cleaves, »Uighuric mourning regulations«, *Journal of Turkish studies*, I, (Cambridge, Mass., 1977), not 12.

ay ile birlikte, yer alırdı (lev. III/a).³⁹ Türklere Burkan dîni ile geçen bir efsâneye göre, semâvî ejder, güneşi ve ayı yutmak isteyerek, bunların kararmasına sebep olurdu.⁴⁰ Böylece, Kül Tigin mezar âbidesinde görüldüğü gibi, ejderin ağzındaki topların (lev. III/b), güneş ve ayı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Eski türkçede »kün-ay«⁴¹ denen güneş ve ay piktogramları (lev. VI/a, şekil 12—14, 30); Kök-Türk yazısında bir fonogram olan »ay-ya« şekil (lev. VI/a, şekil 5/a—c) ve Kün-tengri⁴² adı ile şahıslandırılan güneşin insan şeklinde tasvirleri (lev. VI/a, şekil 31), Kök-Türk devri mezar taşlarında çok görülür. Bunların ekseriyeti kadîm İç ve Orta Asya geleneğinde idi,⁴³ Bazı piktogramların damga olduğu sanılmaktadır. Ancak, ağıtlardaki⁴⁴ »kün-ay azdum« tabîri, »güneş ve ay'dan sapdım, onların yolunu kaybettim« manâsında tefsîr olunca, başka imkânlar da ortaya çıkmaktadır. Çinde olduğu gibi, Türklerde de, her insanın, biri göğe, güneşe ve sıcaklığa; diğeri karanlık yer altı hâkimi Erklig Kan'a mensûb, iki »öz«ü (rûhu) bulunduğu sanılıyordu.⁴⁵ »Isıg öz« denen sıcak rûhun tesiri ile, ölen kimse, karanlıklar âleminden kurtulup, göğe varabiliyordu. Mezar taşlarındaki güneş tasviri, ateş tevlid etmek için mezarlara konamadenî aynalar gibi, ışık öze kuvvet vermek için olabilirdi.

Astrolojik vechede, güneş ile beraber gözükten, ve İç Asyada bulunmadığı için, Türklere Buddhism vâsıtası ile gelen arslan⁴⁶ (Simha) remzi

³⁹ Çindeki tasavvurlar: bkz. E. Esin, »The dracontine arch and the apotropaic mask in Turkish symbolism«, *Art and archaeology research papers*, III, (London, June 1973), not 3'de verilen kaynaklar ve P. Pelliot, »Les plaques de l'empereur du ciel«, *Bulletin of the Museum of Far-Eastern antiquities*, no IV (Stockholm, 1932). Çinde ay ve güneşli (ve ederli) mezar taşı: O. Sirén, *Chinese sculpture from the Vth to the XIVth century* (London, 1924), II, lev. 128 (Tabğaç=T'opa = Şimâli Wei sülâlesi devri taş). Tabğaç'ların ekseri boyları Türk idi: Esin, *Kültür târihi*, 62, 74. Kök-Türk devrinde Türklerin »Kök-luu« hakkında tasavvurları: Esin, »Dracontine arch«, not 3'de verilen kaynaklar ve Liu, 10 ile not 60 (semâvî su ma'bûdu ejder ibâdeti). Kök-luu, semâvî hükümdâr; R. Arat *Eski Türk Şiiri* (Ankara, 1965), 86 (Kök-luu'lar erklîği ilig çan). Kök-Türklerde misâller: bkz. E. Esin, »Evren«, *Selçuklu araştırmaları dergisi*, I (Ankara, 1969) veya E. Esin, »The dracontine arch and the apotropaic mask in Turkish symbolism«, *Art and archaeology research papers*, III

(London, June 1973) 133, not 3, fig. 5 (söz konusu ejder şekli Køl Tigin bitig taşı'nın Yollug Tigin tarafından, Kağan damgası ile birlikte çizilmiş ve türkçe kitabenin üstündedir).

⁴⁰ Bkz. S. Çagatay, *Altun Yaruk'tan iki parça* (Ankara, 1945) s. 90, satır 5—6 (efsânenin Türklerdeki şekli). M. de Visser, *The dragon in China and Japan* (Amsterdam, 1913), 88, 106 (toplarn güneş ve ay mâhiyeti).

⁴¹ E. Esin, »Kün-ay«, *Altuncı Türk Târîh kongresi bildirileri*, (Ankara, 1972).

⁴² Çagatay, s. 90, satır 5—6.

⁴³ Esin, »Kün-ay«, lev. II/A.

⁴⁴ Bkz. Orkun, III, 71—2 ve Clauson *Dictionary*, »az —«.

⁴⁵ Çin tasavvurları: J. J. M. de Groot, *The religious system of China* (Taipei, 1964), IV, 12—3, 51—65. Türk tasavvurları ve »ısg öz«: Çagatay 7/20; 9/15, 19, 23; 12/10—15; 18/15.

⁴⁶ Bkz. not 47.

de, Kök-Türk devri mezarlarında gözükmekte idi. Arslan⁴⁷ remzini Kök-Türk devrinde iki vechesi mevcûd idi: »arslanlıĝ örgün« denen çift arslanlı Burkan tahtı ve hükümdâr ongunu veya adı. Çift arslanlı bir tertîb Kök-Türk devri bir mezarda tasvîr edilmişti (lev. VI/a, alt kısım). Arslan başlı bir »sin« de Türkistanda bulunmuştur.

II-Bosna-Hersek'de ve Anadoludaki tasvîrli mezar taşları

İslâmdan önceki Türk mezar âbidesi geleneğinde, müşahhas şekiller, İslâmiyetten sonra da, bazen arapca kitâbeler ile birlikte, birkaç asır, devâm etti. Konumuz olan bu tarzdaki Anadolu Türk mezar âbide-leri, aşağı-yukarı, XII.—XIV. asırlar arasında sıralanmaktadır ve çok sayıdadır. Bunların bir kısmında, arapca yazı ile târîh, ölenin adı, hatta bazı sanatkâr adı mevcuttur. Doğudan, Batıya, şu şehirler civârındaki mezarlıklarda, bilhassa velî türbeleri etrâfında, hükümdâr türbelerinde, yahud Yörüklere âit mezarlıklarda, bulunmuşlardır. Ahat⁴⁸, Erzurum⁴⁹, Diyarbekr⁵⁰, Hişn Kayfâ⁵¹, Malatya⁵², Konya⁵³, Ak-şehir⁵⁴, Kır-şehir⁵⁵, Sivas⁵⁶, Tokat⁵⁷, Afyon Kara-Hisar⁵⁸. Anlaşıyor ki Yunus Emre⁵⁹ »Teferrüc eyleyü vardım sabahın sinleri gördüm« der iken, andığı »ay-yüzlü«lerin ve »gül deren ellerin« bazen tasvîrlerini de müşâhede etmiş olsa gerek.

Anadolu 'daki tasvîrli »sin«leri, muhtemelen İslam'in anikonizm'i tesirinde, heykel şeklinden uzaklaşmıştı. Anadoluda bilinen nâdir mezar heykellerinden biri, eğer sahîh ise, Eski-Malatya'da, Evliyâ Çelebi'ye göre Mâverâunnehr'de Mâhân adlı yerden, ilk Osmanlılar ile gelen Muhammed

⁴⁷ Bkz. Esin, *Kültür târihi*, not III/101 (Arslan adı ve ongunu, arslanlı taht). Arslan başlı mezar-taşı: Esin, *Kültür târihi*, lev. LII/c. Simha: G. R. Rachmati, »Türkische Turfan-Texte VII«, *Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*, II (Leipzig, 1972), yazma 2, satır 11. Çift-arslanlı mezar-taşı: not 24'de verilen kaynak.

⁴⁸ B. Karamağaralı, *Ahlât mezar taşları* (Ankara, 1972).

⁴⁹ Karamağaralı, 20—21.

⁵⁰ Kara-Arslan'a (539—62/1144—66) atf edilen ve Mısıra götürülüp Memlûk Mu'ayyad Şayh'in mezarına konan çift ejderli taş: M. A. von Berchem—J. Strzygowski, *Amida* (Heidelberg, 1910), 85—86.

⁵¹ N. Diyarbekirli, »Artuk-oğullarına âid olması muhtemel bir mezar taşı«, *Türk sanatları târihi araştırmaları, İstanbul Güzeli Sanatlar Akademisi neşriyatı*, I (İstanbul, 1963), res. 2, 3.

⁵² Karamağaralı, 21, res. 68.

⁵³ Karamağaralı, 23 res. 2—4.

⁵⁴ Karamağaralı, 4—6. S. Yetkin, »Yeni bulunmuş figürlü mezar taşları«, *Selçuklu araştırmaları dergisi*, I, (Ankara 1970).

⁵⁵ Karamağaralı, 6. S. Eyice, »Kırşehir'de H. 709/1310 târîhli Türk mezar taşı«, *Resid Rahmeti Arat için* (Ankara, 1966).

⁵⁶ Karamağaralı, 9—10.

⁵⁷ Karamağaralı, 11—12.

⁵⁸ Karamağaralı, 7—9. K. Erdmann, »Die beiden türkischen Grabsteine im Türk ve Islam eserleri müzesi in İstanbul«, *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens, in memoriam Ernst Diez*, (İstanbul, 1963). K. Otto-Dorn, »Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs«, *Ars Orientalis*, III, (Michigan, 1952).

⁵⁹ Yunus Emre *Divânı*, A. Gölpınarlı bask. (İstanbul 1965) s. 103, varak 144.

b. Danişmend devrinde, H. 583/1187'de binâ olup, XVII. yüzyılda Melek Ahmed Paşa'nın yenilediği Battâl Gâzî Hürâsânî tekkesi mezarlığından çıkarılmıştır⁶⁰ (lev. II/e). Bu ibtidâî heykel, Peçenek-Kıpçak-Kuman »sin«leri (lev. II/b, c) gibi, iki elini önüne kavuşturmuş, uzun kadın kaftanı giymiş, bir şahıs göstermektedir. Elbisenin göğüs kısımlarında, dalgalı ışıkları ile temâyüz eden birer güneş piktogram'ı çizilmiştir. Bu piktogram XIV—XV. yüzyıl Anadolu mezar taşlarında tekrir edilmiştir⁶¹. B. Karamağaralı'nın tesbât ettiği gibi bu şekil güneş piktogramı şimâlî Çinde, V—VI yüzyıl mezar taşlarında (lev. III/a) mevcûd bulunuyordu. Heykelin başındaki takke şeklinin tepesinde, iki kanatlı bir dâire tasvîr edilmiş. Arkasınca ise, bir üçgen ve altındaki dâireden ibâret bir işâret vardır. Heykelin arkasındaki iki delik eserin, bir vakitler, ayakta tesbât edilmiş olduğunu göstermektedir.

Heykelin (lev. II/e) yüzü, tabîattan mülhem bir portre mâhiyetindedir. Elmacık kemikleri çıkık, yassı burunlu, gözleri aşağıya doğru çekik bir kimseyi tasvîr etmektedir.

Anadolu'daki tasvirli mezar taşlarındaki sîmâlardan seçilebilenler (lev. VIII/b) hep portre tarzında, realist eserlerdir. Güzelleştirilmiş çehreler, daha ziyâde temsîlî mâhiyetde tasvirlerde gözükmektedir. Orta Çağ Türkiye güzellik mefkûresi Selçuklu İran'daki tam Mongoloid vechede değildi. Batı Türkistan'da, daha sonra Samarra, Hürâsân Türk sülâleleri (Gazeliler, Simcûrî'ler) ve Anadolu Selçukluları muhîinde gelişen bu güzellik mefkûresine, »Türk-i mâh-çihra« gibi adlar altında, Türklerin güzelliğini tasvîr eden edebiyât ve sanat eserlerinde rastlanıyordu¹⁷ Bu tipoloji, Malatya'da Kırklar mezarlığındaki XIII—XIV. yüzyıllardan sanılan bir taşın üstünde, müşahhas bir güneş başında (lev. VI/b) görülmektedir: ayın onbeşi gibi yuvarlak bir yüz, aşağıya doğru uçları çekik büyük gözler, ince ve tümsekli bir burun, küçük ağız.

Anadoludaki tasvirli Türk mezar taşlarının çoğu, Bosna-Hersek taşları gibi, hafif kabartma eserlerdir. Bazılarında insan tasvirinin yüzü belirmekte, diğerlerinde siliktir, veya silinmiştir. Bazı şahıslar, bir kısım

⁶⁰ Malatya'da Battal Gâzî tek kesi: Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme* (Istanbul, H. 1314), IV, 7, 19. Heykeli bana gösteren kimse çok yaşlı bir Malatyalı idi ve heykelin mezarlıklardan alınıp üç nesildir âilesince, bir âile yâdigârı olarak saklandığını söylüyordu. İsteddiği fiyat çok yüksek idi. Hâlen heykel nerededir bilmiyorum.

⁶¹ Karamağaralı, res. 27 (Sivas); res. 33 (Tokat, 818/1415 târihli lahd).

⁶² Batı Türkistan ve Samarra: E. Esin, »Türk ul-'acem'lerin eseri Samarra'da Cavsak ul-Hâkânî divar resimleri«, *Sanat târihi yilghı*, V (Istanbul 1973), 329—30. Gazneli'lere âid Laşkari-Bazar divar re-

simleri: K. Otto-Dorn, *Die Kunst des Islam*, (Baden-Baden, 1964), 103. Türk neslinden (bkz. Esin, *Kültür târihi*, 146) Simcûrîlerin Nişâpûr Dâr ul-amâra'sında, *ğulâm* resmi: C. K. Wilkinson, »The Iranian expedition 1937«, *Section II of the Bulletin of the Metropolitan museum*, vol. XXIII/11 (N. Y., 1938), fig. 7. Aynı tipoloji hâlen Konya'da bulunan Kubâd-âbâd çinilerindeki başlarda da görülm + ktedir. »Türk-i mâh-çihra« tabiri Mevlânâ'ya âiddir: M. Mansuroğlu, »Mevlânâ Celâleddin Rûmî'de türkçe beyt ve ibâreler«, *Türk dili araştırma yilghı* (Ankara, 1954), 216—17.

⁶³ Karamağaralı, res. 68.

Kök-Türk mezar taşlarında (lev. VIII/a) ve Bosna'da da (lev. VIII/d), çocukları olabilecek gençler ile tasvir edilmiştir (lev. VIII/c). Anadolu tasvirli Türk mezarlarında kadınlar, Peçenek-Kıpçak-Kuman »sin« lerindeki (lev. II/b, c) gibi, hotozlar giymiştir (lev. II/d). Ancak bu Müslüman hanımların, gayr-i Müslim kadın heykellerinde görüldüğü tarzda, göğüsleri tebâruz ettirilmemiştir. Müslüman Türk hanımları, ağaç dibinde oturmuş, gergef işlemekte, veya çocukları ile meşgûl olmaktadır.

Kök-Türk devrindeki gibi (lev. VII/c), Anadolu ve Bosna mezar taşlarında da, (lev. VIII/c, XIV/b, VIII/d), erkekler kısa mintan ve çakşır veya kaftan ile tasvir edilmiştir. Mezar taşlarında uzun kaftan giyenler de görülmektedir. Esâsen, Radziwill yazmasından bilindiği gibi, Orta Çağ'da, hem Slav'lar, hem Türkler, kısa mintan ve çakşır (bazen kaftan'dan) ibâret, kadim atlı göçebe kiyâfetleri giymeğe devâm ediyorlardı⁶⁴.

Anadolu Türk mezarlarında bir grup, Çin (lev. III/a) ve eski Türk geleneğinde (lev. III/b, VI/a) olduğu gibi semâvî ve astrolojik motifler arz etmektedir: güneş, ay, güneş hâleli insan başı ve ejder gibi (lev. IV/a, b; V/a, b; VI/b). Bunlarda ejder, bazen yılan şeklinde de olmaktadır (lev. V/b). Bu devirde de »Kök-luu« yerini alan ve »Evren« denen mûmâsil felek ejderi, hem Orta Asya, hem Anadolu Türk astrolojisinin başlıca tasavvurlarından idi.⁶⁵ »Kün-ay«⁶⁶da parlaklık ve hükümdar timsâli olmağa devâm ediyordu. Aynı astrolojik remzler, ejder, güneş ve ay şekilleri Bosna-Hersek mezarlarında da görülmektedir.⁶⁷ Türk neslinden, Türgiş boyundan sanılan Alhon (Al Hun'lardan Torâmâna'nın M. V. yüzyılda bastırıldığı sikkelerdeki bir remz, bayrak direği, veya kargı üzerine dikilmiş hilâl ve güneş şeklinde alem, XV. asra kadar devâm ederek, hem Anadolu'da, hem Bosna'da görülecekti. İbrâhim Maghribî'nin H. 895/1489'da çizdiği haritada, bu remz, Anadolu beyliklerinin bayraklarında yer almaktadır. Bosna'da, Hoçeyve'deki bir mezarda, aynı remz, piskopos asâsı olarak tarif edilmiştir.

İslâmdan önceki Türklerde⁶⁸ olduğu gibi (lev. VIII/a, b), Anadolu'daki tasvirli Müslüman Türk mezarlarında da, bazı çift-başlı kuş motifleri, av ile alâkası olmayan, muhtemelen ongun mâhiyetinde veya astrolojik vecheli remzler idi.⁶⁹ (lev. VIII/c; IX/a, b). Bu devir edebiyâtında, göğün zirvesinde, Kara-kuş (Müşterî) yıldızı, veya 'Uqâb (Kartal) yıldız manzûmesi tasavvur edilmekte idi.⁷⁰ Uyğurların da XIII. yüzyılda, tabut-

⁶⁴ Bkz. Pletneva.

⁶⁵ Bkz. Esin, »Evren« ve id., »Büke«, *Cultura Turcica*, V – VII (1968 – 70), not 31.

⁶⁶ Bkz. Esin, »Kün-ay«, 352 – 59.

⁶⁷ Bkz. A. Benac, »Die Graeber in Bosnien und Herzegovina« ve O. Bihalji Merin, »Die Plastik der Bogomilen«, *Steine der Bogomilen* (Wien, 1964). XXIII – XXXIV. Bosna mezar taşı: Benac, XXXII.

Türk beylik bayrakları: F. Kurtoğlu, *Türk bayrağı ve ay-yıldız* (Ankara, 1938), şekil 39. Alhon Torâmâna sikkesi: Esin, »Kün-ay«, lev. III, alâmet 109 – 110. Alhon'lar Türgiş sanılmaktadır: Esin, *Kültür târihi*, not III/1'de verilen kaynaklar.

⁶⁸ Bkz. yuk. not 40.

⁶⁹ Karamağaralı, res. 23, 25, 34 – 39.

⁷⁰ Bkz. yuk. hot 35 – 36.

lar üzerine Müşteri yıldızını temsil ettikleri kaydedilmişti.⁷¹ Diğer taraftan »Songkur« kuşunun bu devirde hükümdâr rûhu timsâli olduğu muhakkaktır.⁷² Bazı mezarlardaki çift-başlı kuş horozdur.⁷³ (lev. IX/b). Mîlâdî IX. yüzyıl müellifi Al-Câhiz⁷⁴, horozun sabah namazı zamânını haber veren bir kuş olarak 'ilm-i Hadîş'deki müsbet vechesini tebârüz ettirirken, Türklerin bazı hayvanlar hakkındaki ata-sözlerinden birini de nakl etmekte idi: cömertlik timsâli horoz ve »hidâyet« (yol bulmak) ile tebârüz eden güvercin hükümdâra teşbîh edilen kuşlar idi. Nitekim, B. Karamağaralı da, Anadolu Türk mezar taşlarındaki güğercinler ve diğer kuşları, Hacı Bektaş gibi, manevî hükümdârlar sayılan ve kuş şekline girdiği rivâyet edilen velîlerin timsâlleri sanmaktadır.⁷⁵

Eski bir Türk mezarında da görüldüğü gibi (lev. VII/a, alt kısım), Anadolu tasvirli Türk mezarlarında da, astrolojik vechede olduğu anlaşılan çift arslan remzi, bazen güneş piktogramı ile (lev. VII/c), yer almaktadır⁷⁶ (lev. VII/b). Bu devrin Türk edebiyâtında da, meselâ *Kutadgu-bilig*'de, güneşe teşbîh edilen hükümdârın makamı, Arslan burcu olarak tanıtılmakta idi.⁷⁷ Arslan adı, veyâ unvânı, ancak hükümdârlara verilirdi.⁷⁸ Arslanlı mezarlar (lev. VII), hükümdâr olmak iddiasındaki kimselere âid olsa gerek. Arslan tasviri, bildiğim kadar, Bosna taşlarında yok idi.

Anadolu Türk mezar taşlarında Orta Asya mezarlarında nâdir bulunan veya hiç görülmeyen astrolojik işaretler de mevcûd idi: meselâ, Hışn Kayfâ'daki Artuk oğullarına atf edilen taş'da bir çift yılanın yanında, 'Akreb burcu tasvirine benzeyen şekiller (lev. XI/b). Bunlar beceriksiz bir sanatkârın çizdiği arslanlar da olabilir.

Av sahneleri (lev. X/a, b; XI/a, b; XIV/b, c) dışında yer alan geyik, at, koç gibi Anadolu mezarlarında görülen şekillerin (lev. XII/b, c; XIII/b) Kök-Türk devrinde olduğu gibi⁸⁰ (lev. VIII/a; XII/a) kurban tasvirleri mâhiyetinde bulunduğu sanılabilir. Bilindiği gibi, Müslüman Türklerde kurban merâsimi gök, yer ve atalar ibâdetleri âyinlerinin⁸¹ hâtıralarını muhâfaza etmiştir. Islâmın la 'net ettiği 'aqır âdeti, mezarlarda kurban kesmek âyini, Müslüman Türklerde devâm etmiştir. Kurban binip Sırat köprüsünü geçmek gibi tasavvurlar da mevcûttur. Bazı eğerli at heykelleri (lev. XII/c) ve koç şekillerinde mezarların üstünde ölenin tasviri ve silahları (lev. XII/b), saanki onun ata, veya koça bindiğine işaret etmektedir.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Ibid.*

⁷³ Bkz. yuk. not 69.

⁷⁴ Al-Câhiz, *Kitâb al-hayavân* (Kahire, H. 1356), II, 353—54.

⁷⁵ Karamağaralı, 15.

⁷⁶ Karamağaralı, res. 11, 33, 43; Eyice, res. 8.

⁷⁷ Yûsuf Hâşş Hâcib, *Kutadgu-bilig*,

R. Arat bask. (Istanbul, 1947), beyt 584.

⁷⁸ Esin, *Kültür târihi*, not III/101.

⁷⁹ Diyarbekirli, res. 2, 3.

⁸⁰ Bkz. yuk. not 24.

⁸¹ Bkz. Esin, *Kültür târihi*, 177 ve not 93.

Gerek Anadolu'da, gerek Bosna'daki mezar taşlarındaki insan ve hayvanlardan müteşekkil, bazen kurbanlıkların sevk edil diği cenâze alayı olabilecek tasvîrler ile av (lev. XVI/a, b) ve mubâreze (lev. XVII/b, c, d) sahneleri epey sayıdadır ve birbirine benzemektedir. Bu eserlerin hepsi, daha eski İç Asya Türk »bengü taş«ları gibi (lev. XV, XVII/a), bir alpin hayâtını ve ebediyete intikalini anlatmaktadır.⁸²

Anadolu Türk tasvirli mezarlarında yer alan, fakat Bosna'da hiç görülmeyen, veya az görünen bazı motifler de vardır: meselâ mum ve kandil⁸³ ile, İç Asyada yemişi olan nar.⁸⁴ Ağaç⁸⁵ motifi Anadolu tasvirli Türk mezarlarında çok görülmekte, fakat Bosna-Hersek'de nâdirdir.⁸⁶ Ağacın Türklere muhtelif manâları vardı: kâinât ve onun remzi olan otağ mihveri »sırık«, hükümdâr sülâlesi, toprak mabûdunun kurban yeri gibi mefhûmların timsâli ağaç olmakta idi.

İslâmî umdeler gittikçe daha iyi anlaşılacak, ölüm-ötesi gayb âleminin tasavvuru maddî unsurlardan tecrîd edilince, müşahhas tasvirli mezarlar artık yapılmadı. Fakat tasvîr hâtıraları, Türk mezar taşlarında, XIX. yüzyıla kadar devam etti. Misâl olarak şunları düşünmekteyiz: mezarların iki yanına ilâve edilen kanat şekilleri ve tepelerinde yer alan, sarık, fes ve kadın hotozu gibi sarpûşlar (lev. XVIII).⁸⁷

⁸² M. Ârif, *Binbir Hâdis-i Şerif şerhi* (Kahire, H. 1319), hadîs 656, 980.

⁸³ Bkz. E. Esin, »An angel figure in the Miscellany album H. 2152 of Topkapı«, *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens*,

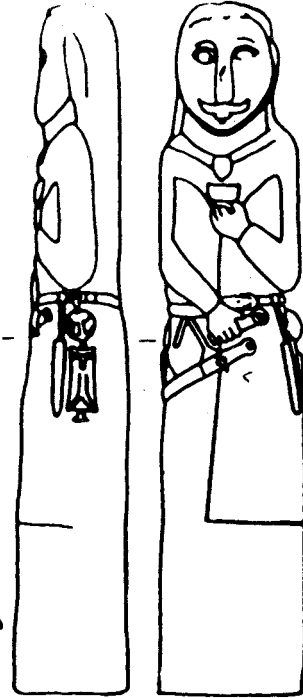
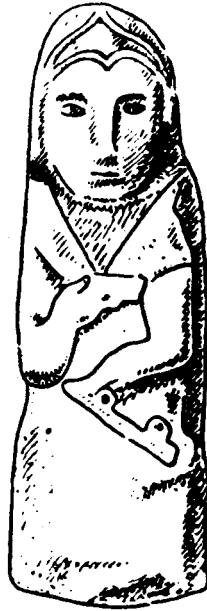
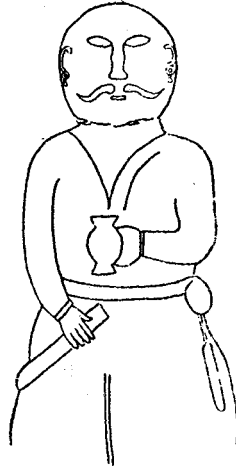
in memoriam E. Diez (Istanbul 1963), figs. 9, 4.

⁸⁴ Bkz. E. Esin, »Ötüken-yış«, *N. Atsız armağanı* (Istanbul, 1976).

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Benac-Bihalji Merin, levha 76 ve 79.

Levha I-

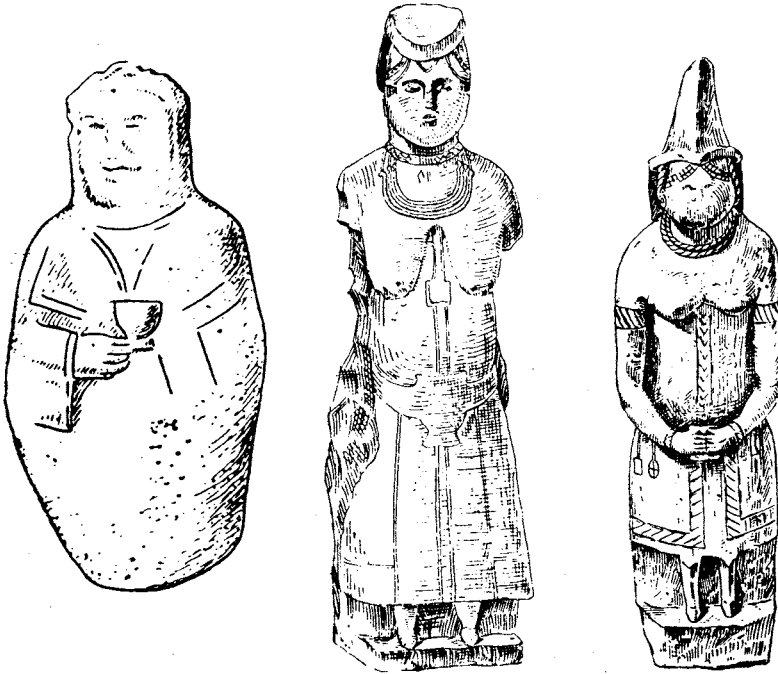
a — Orkun bölgesinde, Zurag'dan Kök-Türk devri bir»sin«. N. Ser-ocav, »Izuçenie arheologičeskih pamyatnikov Baynulynskogo aymaka«, *Tuuxiyn Sudlal*, VIII/1, 2 (Ulan Baatar, 1969).

b — Batı Türkistan'dan Kök-Türk devri genç erkek »sin«i. L. I. Al'baum, »Ob etničeskoj prinadlejnosti nekotarih balbalov«, *Kratkie soobşçeniya Instituta istorii material'noj kul'turii*, no. 80 (1960).

c — Kimek Türklerine âid, VII—IX. yüzyıllardan erkek »sin«i. F. X. Arslanova—A. A. Çarikov, »Kammenie izvayaniya Verxnogo Priirtışya«, *Sovetskaya arheologiya*, (1974/3).

d, e — Peçenek veya Kıpçak Kuman'lara atfedilen XI—XIII. yüzyıllardan zırh giymiş alp »sin« leri. Pletneva'dan.

Levha II

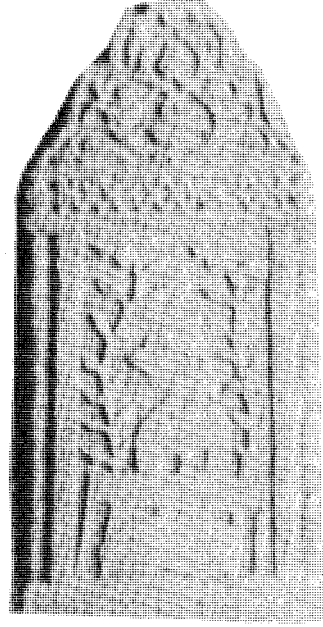

a — Batı Türkistan'dan Kök-Türk devri kadın »sin«i. Al'baum, lev. I/b'da a.g.e.

b, c — Peçenek veya Kıpçak-Kuman'lara atf edilen XI—XIII. yüzyıllardan kadın »sin« leri. Pletneva'dan.

d – Aşkehir Müzesi, 13 numarolu, 'Ayşe b. Dâvûd'a âid, XIV. yüzyıldan mezar taşı.

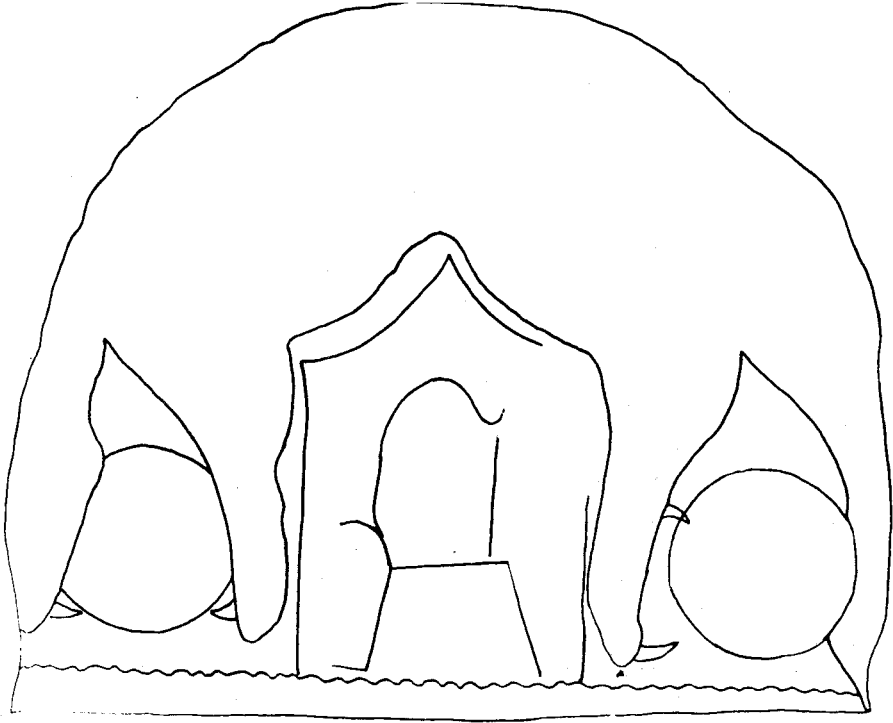

e – Eski Malatya'da Baştâl Ğâzi tekkesi mezarlığında bulunan heykel.

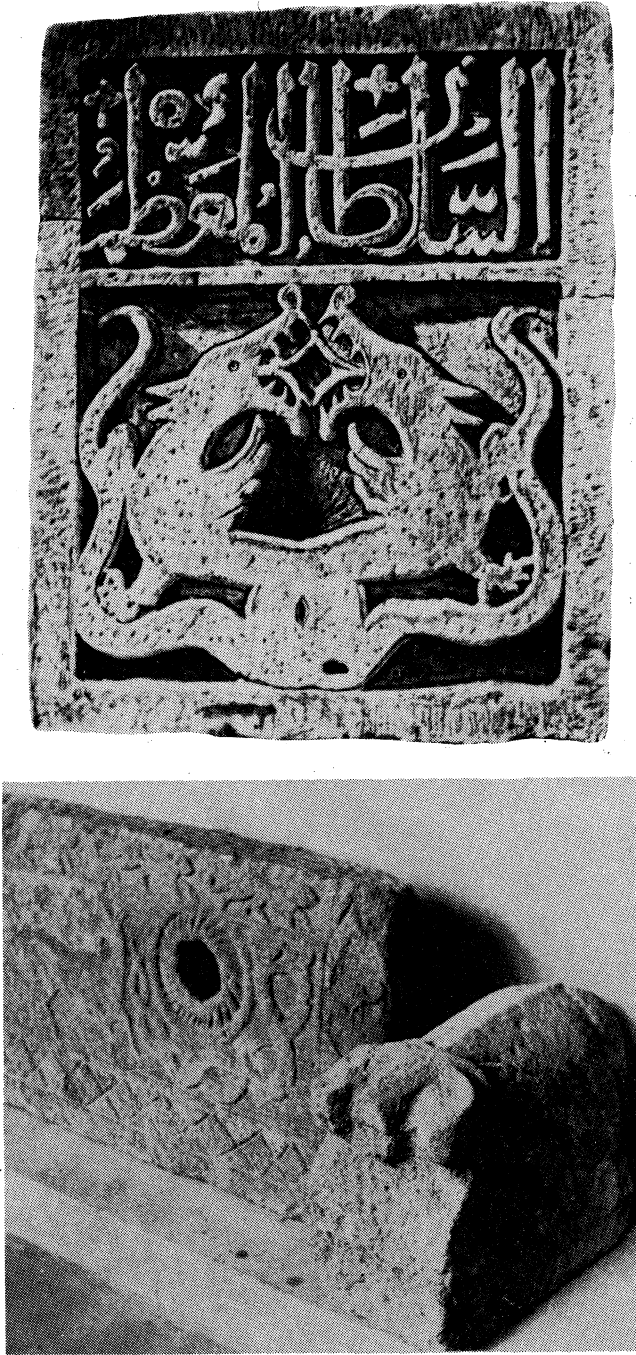
Levha III –

a – Şimâlî Çin'de, Shensi'de Tabğaç devrinden (386–556) ejder, güneş ve ay tasvîrli mezar taşı. O. Sirén, *Chinese sculpture from the Vth to the XIVth century* (London, 1924), II. pl. 128.

b — Kök Tigin'in ( l. 732) kitabeli »bitig-taşı«nın türkçe yüzü üzerinde. Yollung Tigin'in çizdiği dağ-keçisi Őekliinde  ađan boyu damgası üzerinde. iki haŐlı ve ağızlarında »moncuk« tutan »Kök-luu« (ejder) kabartması. Esin, »B ke«, lev. II/a.

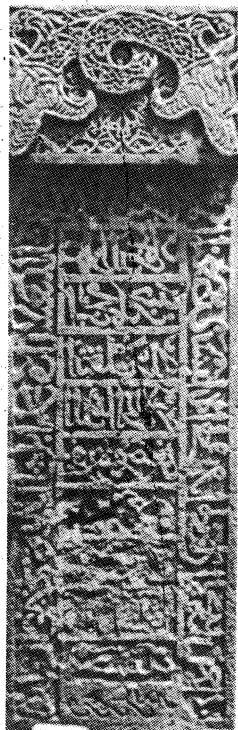
Levha IV

a — Artuk-oğlu ara-Arslan'a (H. 539 — 62 1144 — 1166) id. fakat Mısra götürülüp Memlk Mu'ayyd Şayh mezarına konan ejderli taş. Berchem-Sirzygowski, 86 — 85.

b — Alyon-Kara Hisar'dan, çift-yılan ve güneş ile gevik ve koç tasvirli mezar taşı. Otto-Dorn, res. 2.

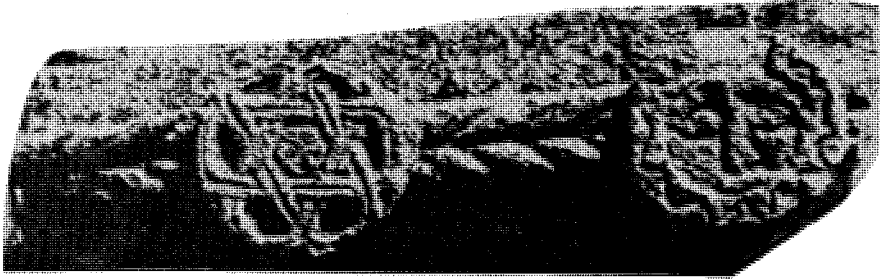
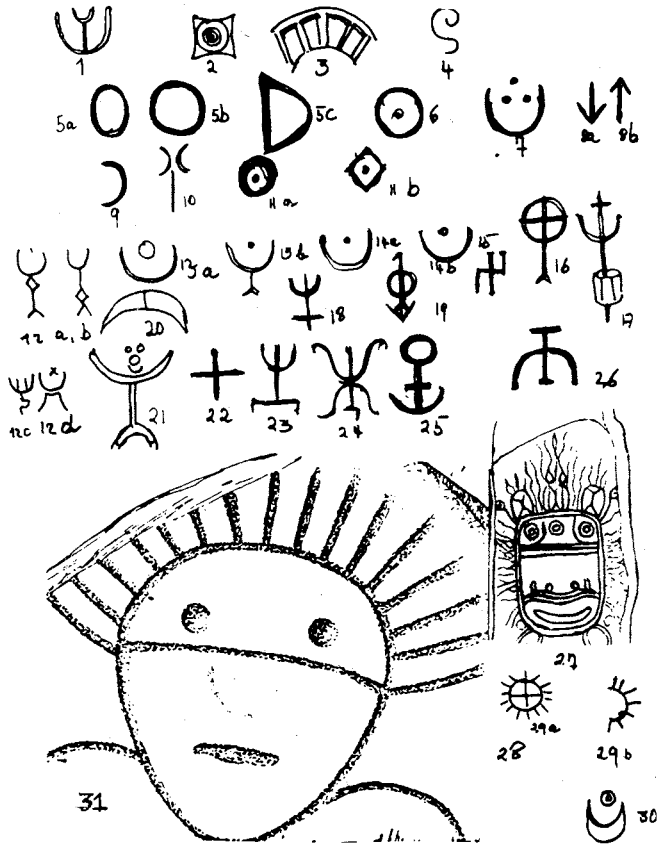
Levha V –

a – Ahlat'da XIII. yüzyıldan tahmin edilen ejderli İslâmi mezar taşı. Karamağaralı, res. 234.

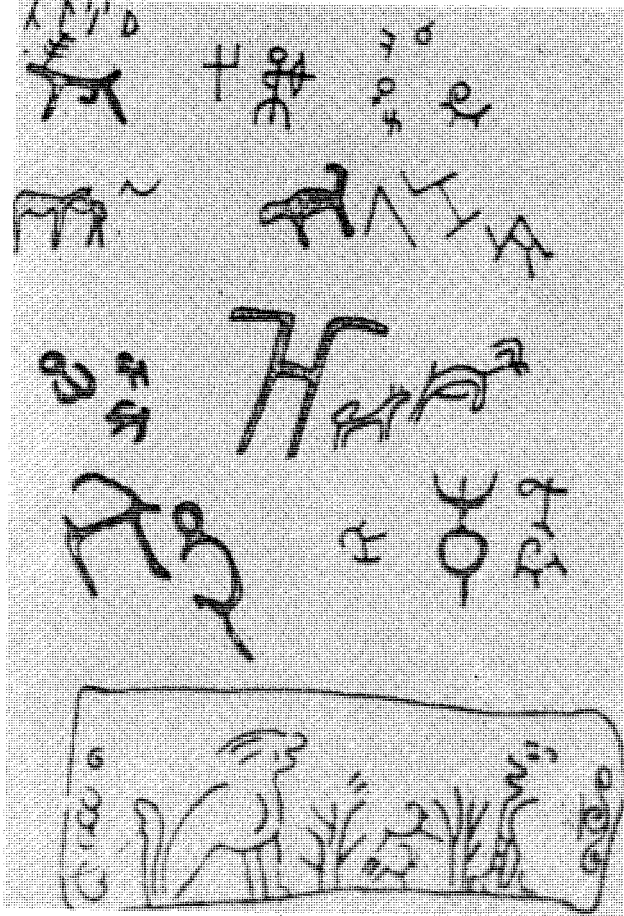
b – Bosna-Hersek'de Hodovo'da ejderli mezar taşı. Benac. XXV.

Levha VI—

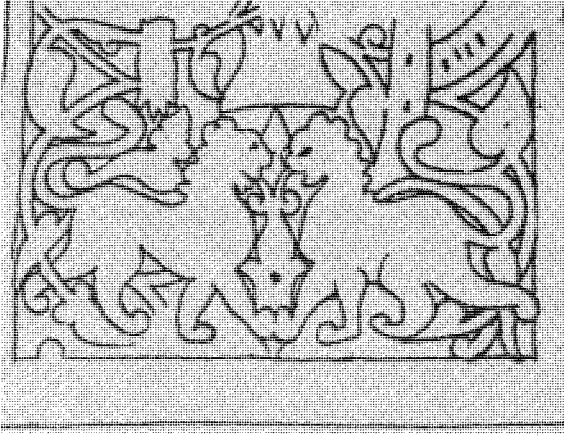
- a — Sibirya'da, Kök-Türk devrinden güneş hâleli insan başı tasvirli mezar taşı. Esin, »Kün-ay«, lev. II/A.
- b — Eski Malatya'da Kırklar mezarlığında bulunmuş XIII.—XIV. yüzyıldan sanılan taş'da, güneş hâleli insan başı şeklinde tasvir. Karamağaralı, res. 65.

Levha VII –

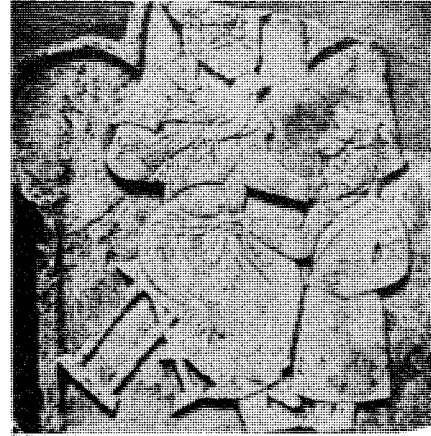
a – Ötüken-yış ile Doğu Altay arasındaki Kök-Türk devri mezarlarda görülen bazı motifler. Resmin sağ üst köşesindeki geyik altında ygc/ ygs (yağış) ibâresi, bu geyiğin (avda) kurban edildiğini göstermektedir. En altta, çift-arслан tasviri. Hamilton-Tryjarski, res. 2.

b – Tokat Müzesi, 404 numarolu çift arslan ve güneş motifi. Mustafa Çelebi b. Kutlu Melek'e âid H. 818/1415 târihli mezar taşı. Karamağaralı, res. 33.

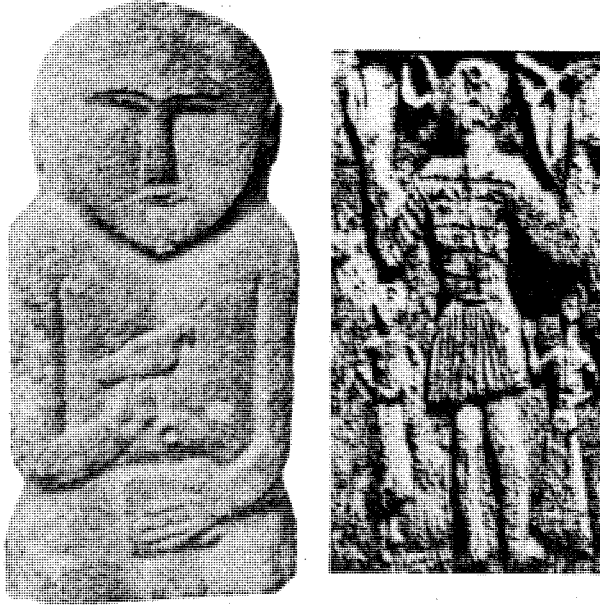
c — Kırşehir'de çift arslanlı mezar taşı: Eyice, res. 8.

Levha VIII

a — Kök-Türk Kağanı Bilge Kağan (öl. 734) veya Tekeş Altun Tamgan Tarhan ve iki oğlunun mezarından, bir kaç Türk sanatkârının adlarını taşıyan taş kabartması. Taşın sol üst köşesinde, dağ keçisi şeklinde bir kuş pençelerinde Kağan boyu damgasını tutmaktadır. Esin, Kültür târihi, res. XLVIII/a.

b — Merkezi Türkistan'dan (Alma-ata) Kök-Türk devri, kuşlu bir »sin«. Ya. A. Şer, *Kamenne izvayaniya Sermireç'ya* (Moskova, 1966).

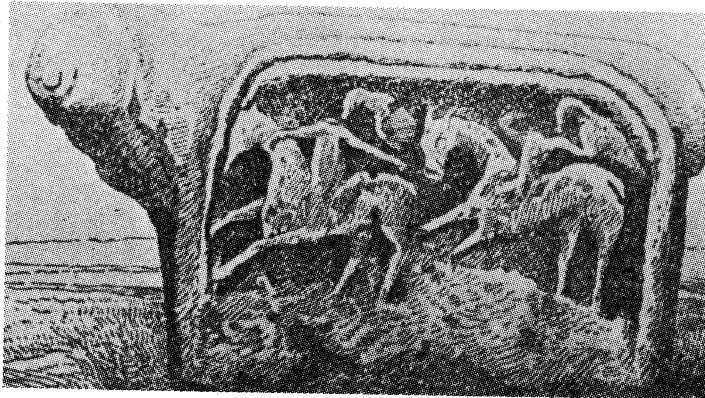
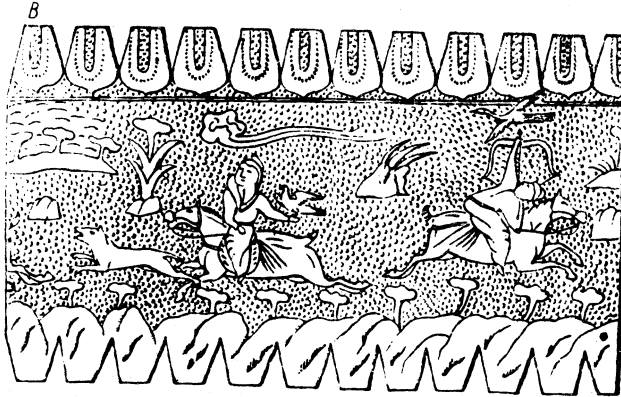
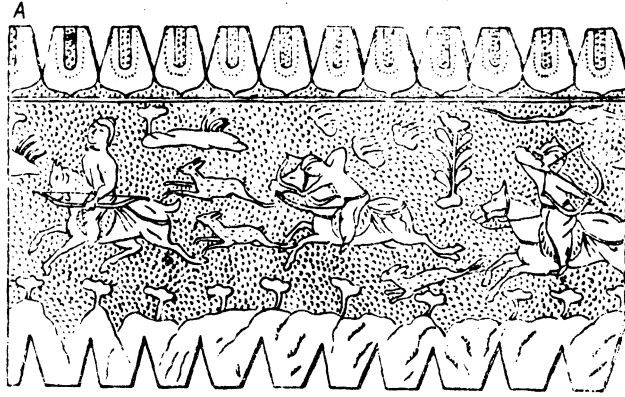
- c – Konya'da Taş ve ahşab eserler müzesi, 892 numarolu kabartmalı mezar taşı. Ahi Ahmed Şah'a (öl. 697/1298) atf olmaktadır. Karamağaralı, res. 5.
- d – Hersek'de Radimlja'da, iki çocuklu erkek tasviri bulunan mezar taşı. Benac-Bihalji Merin, levha 69.

Levha IX—

a, b — Tokat'dan, hâlen Ankara Etnografya Müzesinde bulunan çift-kuşlu mezar taşları. Levha VIII/b'deki kuşlar horoz başlıdır ve bu taş H. 826/1422 târihidir. Karamağaralı, res. 38, 39.

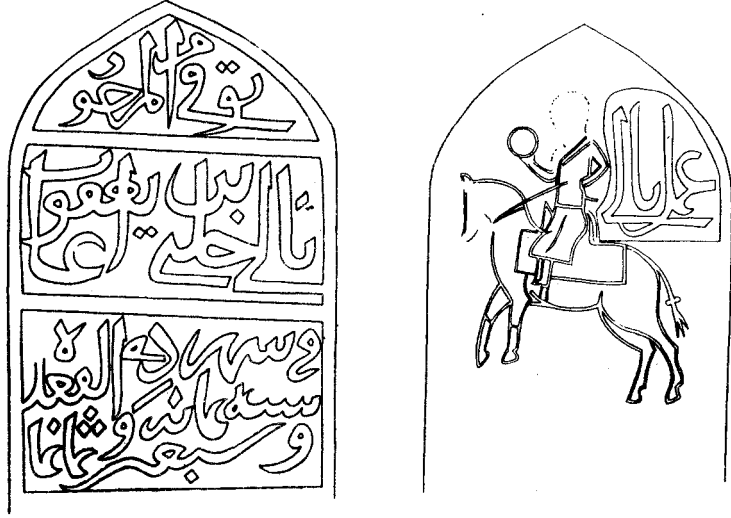
Levha X—

a — Sibirya'da Kók-Türklerle atf edilen bir mezarda bulunan madeni tabak'da kuş ile avlanan atlı tasviri. Bkz. E. Esin, »Kuşçı«, *Sanat târihi yalığı*, VI, (İstanbul, 1975).

b — Afyon Kara-Hisar yanında, Künbed'de bulunan mezar taşı. Türk ve İslam sanatları müzesi no 2501. Erdmann, res. 40.

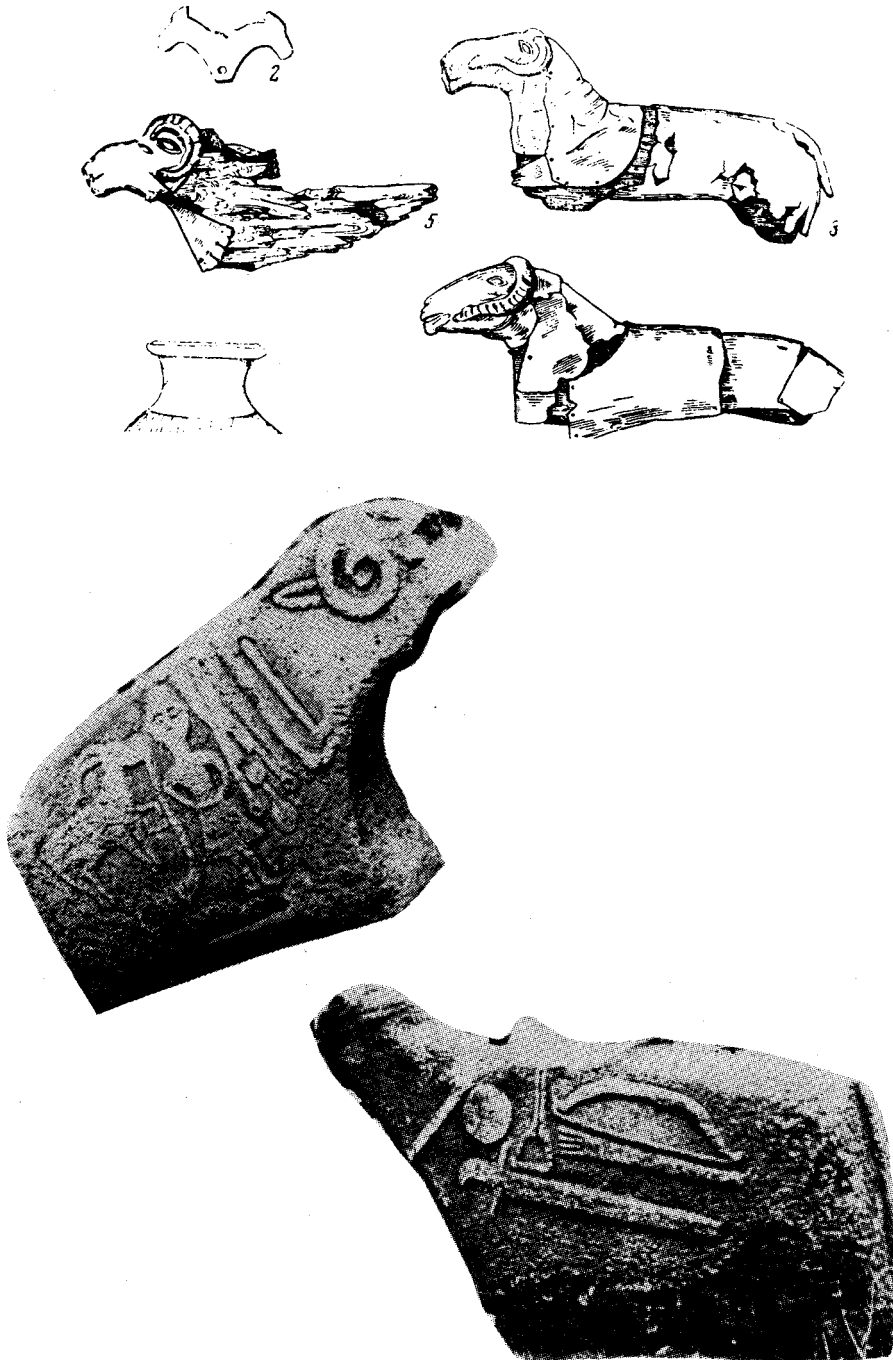
Levha XI-

a — Ankara Etnografya Müzesinde 15 numarolu H. 878/1474 târihli mezar taşı. Eyice, res. 17-18.

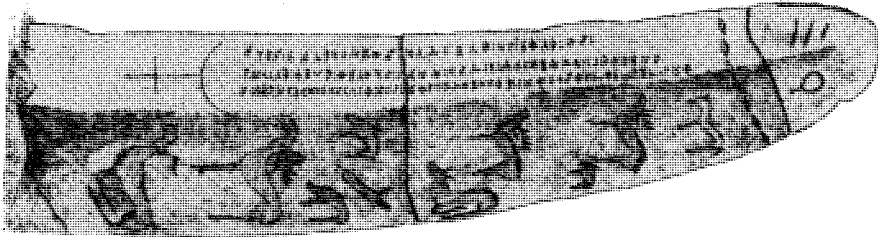
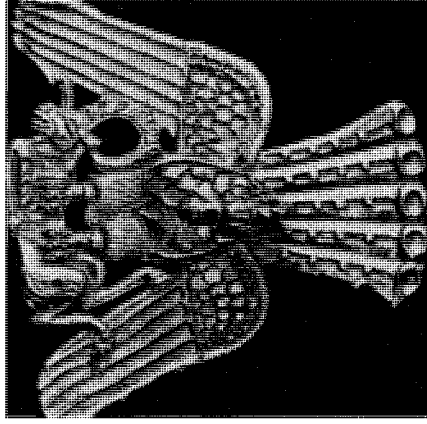
b — Hişn Kayfâ'da Artuk Ôğulları devrine atfedilen mezar taşının iki yüzü. Diyarbakirli, res. 2 ve 3.

Levha XII—

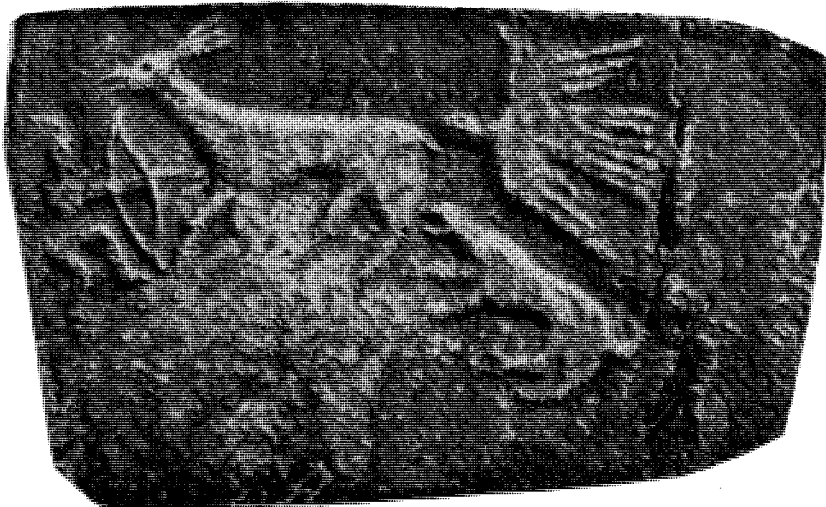
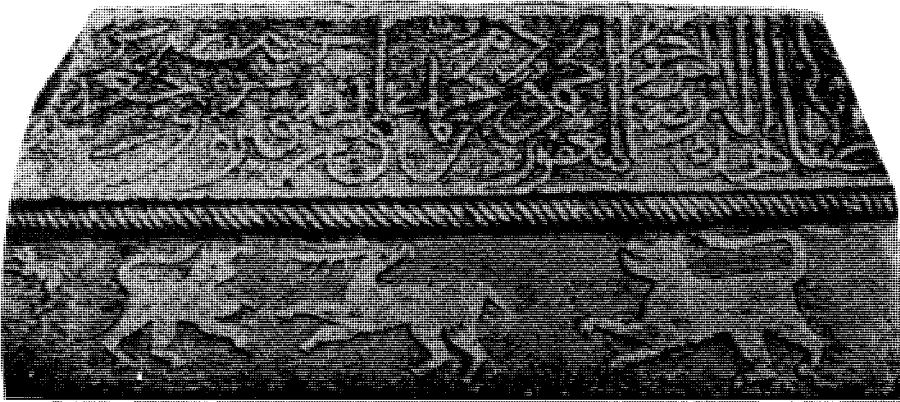
- a – Sibirya’da M. VI.–IX. yüzyıllardan Kök-Türk harfleri ile yazılar çıkan mezarda koç heykelleri. Esin, *Kültür târihi*, lev. XLII/a.
- b, c – Doğu Anadolu’da bulunmuş koç ve at şeklinde mezar taşları. Karamağaralı, res. 96, 98.

Levha XIII–

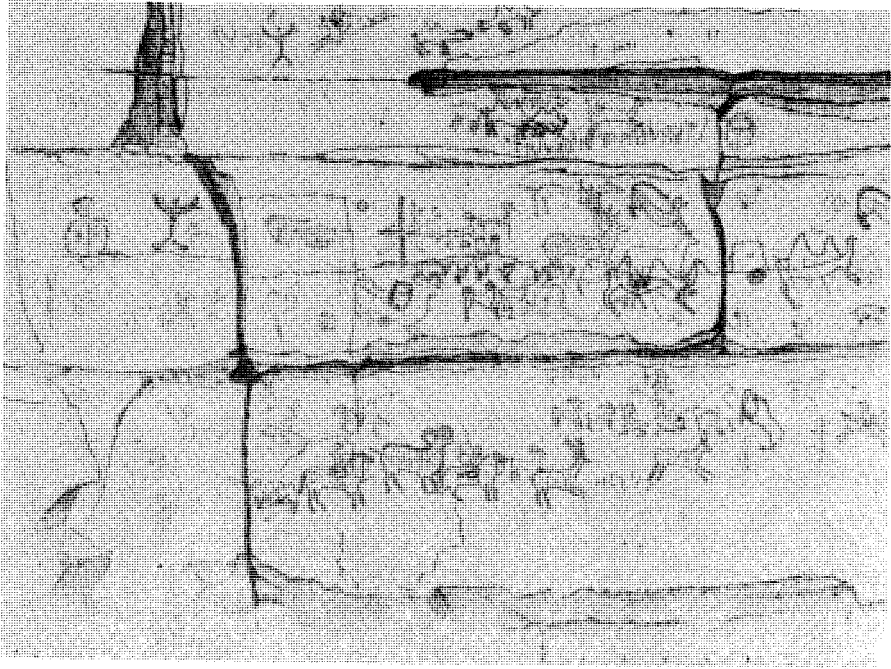
- a – Sibirya’da bulunmuş M. Ö. binyıldan bu altın eserde yırtıcı kuş’un bir geyik veya dağ keçisine saldırışı görülmektedir. Ermitaj Müzesi.
- b – Sibirya’da Tuva çevresinde, Turan-Uyug’da Kök-Türk harfleri ile kitâbeli, Üçün Külüg Tirig’e âid mezar taşının bir yüzü. En üstteki yuvarlak madenî ayna tasviri sanılır. Orkon, III, 14.35–45.

Levha XIV—

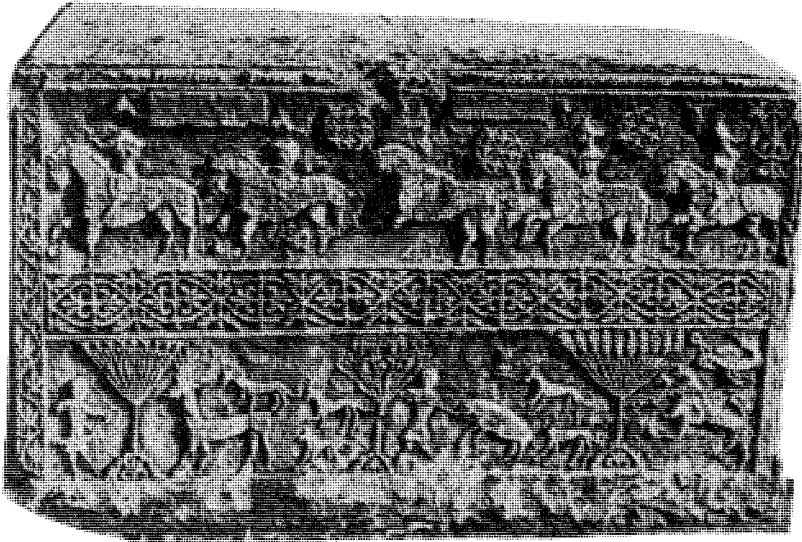
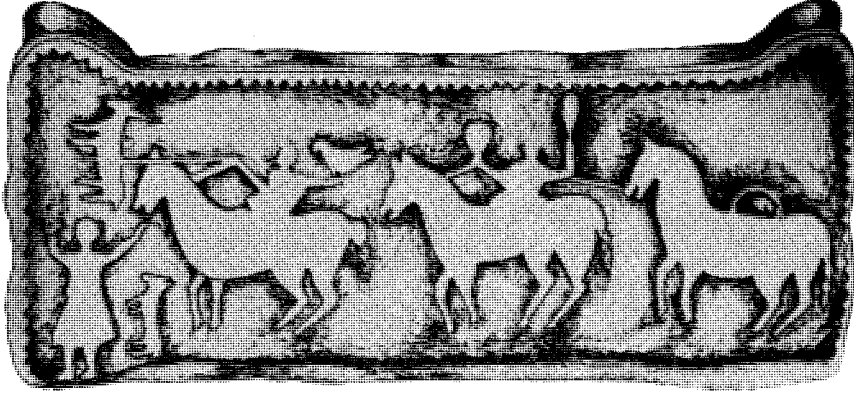
- a – Seyyid Gâzi'de bulunmuş H. 710/1311 târihli Maḥmud b. Meḥmed'e âid mezar taşı. Karamağaralı, 17.
- b – Konya, İnce minâre Müzesinde, Selçuklu devrinden, bir geyiğe kaplan ve yırtıcı kuş tarafından hücum edildiğini gösteren taş kabartması (mezar?).
- c – Bosna-Hersek'de Gornja Dragiçina'da bulunan mezar taşı. Benac-Bihalji Mervin, lev. 35.

Levha XV –

- a – Sibiryâ Sultân, Kara-yüs'de, Kök-Türk harfleri ile yazıda »beng  kaya« (ebediyet âbidesi olan kaya) olarak tanıtılmış ve ölenin hay tini veya cenâze için avda vurulan hayvanların tasviri olabilecek büyük mezar  bidesi. Bu taşda türkçe »and« olarak okunabilen »k n-ay« piktogram'ları (resmin sağında, tepede ve orta sırada) da mevc ddur. Orkun, III, 195.

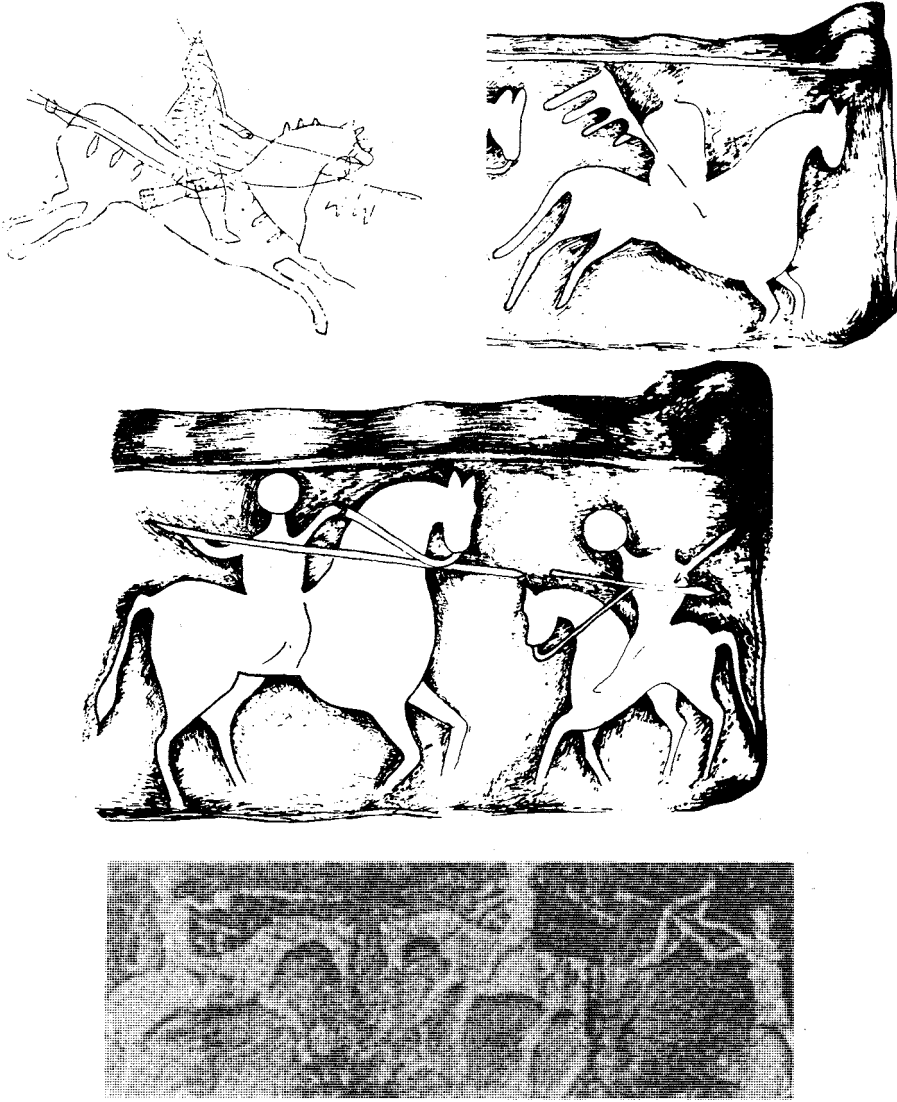
Levha XVI—

a — Afyon Kara-Hisar mezar taşında, ölenin bir avını anlatan, fakat cenâze alayı da olabilecek sahne. En öndeki kargiya saplanmış hayvan ile atlının elinde tutulan kuş ve en arkadaki yedek at kurban olmağa götürülmekte ve ortadaki atlının elde tuttuğu iki şekil, eski Türklerde, ölü ile gömülen ve mezar taşına tasvir edilen (bkz. res. XII/a) madenî aynalar olabilir. Otto-Dorn, res. 22.

b — Bosna-Hersek'de, Donja Zgošća'da mezar taşında atlı alay ve av sahnesi. Benac-Bihalji Merin, lev. 76.

Levha XVII-

- a — Sibirya'da, Sulık'da levha XV'deki »bengü kaya« da »batak«lı alp tasviri.
 b, c — Afyon Kara-Hisar mezar taşlarında, »batak«lı bir atlı ve mubâreze sahnesi. Otto-Dorn.
 d — Bosna-Hersek'de, Stolac yanında Glavica'daki mezar taşda mubâreze sahnesi.

Levha XVIII-

a – Merkez Efendi dergâhı kapısına yakın üç mezar. Yazıların son kısımları topraga gömülmüştür. Büyük sarıklı mezar yazısı: »Yâ Hû. Hazret-i Merkez Hançâhı fukarasından merhûm ve mağfûr...«. Ortadaki hotozlu kadın mezar taşının yazısı: »Huva'l Hallâk ul-Bâki. Ziyâretten murâd bir du'âdır. Bugün bâña ise yarın sañadır. Merhûm 'Âbid Monlâ Beğ kerimesi...«. Küçük sarıklı mezar: Huva'l Bâki. Merkez Efendi Zâkiri 'Âbid Monlâ merhûmun mağdûmı... merhûm El-Hâc Ahmed Efendi...«

Ö z e t

BOSNA-HERSEK'DE BOGOMİL'LERE ATFEDİLEN, XIII-XVI. ASIRLARDAN LAHDLER İLE ANADOLUDAKİ XII-XIV. YÜZYILLARDAN MÜŞAHHAS TASVİRLİ TÜRK MEZAR TAŞLARI ARASINDA BİR MUKAYESE

Bosna-Hersek'de, Bogomil'lere atfedilen ve bir kısmı Osmanlı devrinden olan mezar taşları ile, Anadoludaki Selçuklu veya erken Osmanlı devrinden, müşahhas tasvirli mezar taşları arasında bazı ikonografik benzerlikler dikkati çekmektedir. Benzerlikler, bilhassa, av ve mubâreze sahneleri ile güneş, ay, çift-ejder gibi kosmolojik konularda müşâhede edilmektedir. Mayıs-Haziran 1978'de Skopje'de toplanan Birinci Bogomilizm simpozium'unda, Bosna-Hersek mezar taşlarının Bogomil'lere âit olması ihtimâlini göz önüne alarak, bunları Mani dîni ikonografisi bakımından mutâlâa etmişim. Kanâatimce, bu motiflerin Mani dîni ile alâkası olması pek muhtemel gözükmemektedir. Bosna-Hersek ile Anadolu mezar taşlarında görülen müşterek veçheler, sanırım ki, Slav ve Türk (ve Germen) boylarının, VII. — XI. yüzyıllar arasında, Asya ile Avrupa sınırlarında karşılaştıkları devrede, aralarındaki kültür cereyânları ışığında izâh olunabilir. Sarajevo'da takdîm etmeği ümîd ettiğim bildiride, söz konusu motifler üzerinde, daha tafsilâtlı şekilde durmak isterdim.

R e z i m e

UPOREDBA IZMEĐU NADGROBNIH KAMENOVA KOJI SE ODNOSI NA BOGUMILE U BIH OD XIII-XVI VIJEKA I OSLIKANIH NADGROBNIH KAMENOVA IZ XII-XIV VIJEKA U ANADOLIJU

Neke ikonografske sličnosti između nadgrobnih kamenova u BiH, koji se odnose na bogumile, i jednog dijela iz osmanskog perioda, i oslikanih nadgrobnih kamenova u Anadoliji iz seldžučkog i ranoosmanskog perioda privlače pažnju. Sličnosti se primjećuju u scenama lova i borbe, i u kosmološkim motivima kao što su sunce, mjesec i zvijezde. Na I simpoziju o bogumilizmu, održanom u Skoplju u maju i junu 1978. godine, uzimajući u obzir vjerovatnost da se nadgrobnih kamenova u Bosni odnose na bogumile, razmatrala sam ih u pogledu ikonografije maniheizma. Po mom mišljenju, ne izgleda vjerovatno da ovi motivi imaju veze sa maniheizmom. Zajednički oblici koji se zapažaju kod nadgrobnih kamenova u BiH i Anadoliji mislim da se mogu objasniti u svjetlu kulturnih strujanja između Slavena i Turaka u periodu od VII—XI stoljeća, kada su se susretali na granicama Evrope i Azije. U referatu kojeg želim iznijeti u Sarajevu zadržaću se podrobnije na motivima teme o kojoj je riječ.